

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Հայոց իրավական մտածողության տարրերը սկիզբ են առել հայ ժողովրդի պատմության ասպարեզ մտնելու պահից և ուղեկցել են նրան մինչև մեր օրերը: Տարբեր գավառների սովորության լուրջ փոփոխություններ, որոնք արտացոլված են ժողովրդի կյանքում, այսօր էլ գրավում են ազգագրագետների ուշադրությունը: Հայոց ազգային իրավունքի մի յուրօրինակ շերտ պահվում է սովորության և բարոյական կաղապարների ձևով ժողովրդական մտածողության մեջ¹, որի վերհանումը կօգնի Հայոց իրավունքի հուշարձանների լիակատար ուսումնասիրությանը, կխթանի ազգային կառույցների համակարգի լիակատար ուսումնասիրությանը: Մակայն այստեղ մեզ ավելի շատ զբաղեցնում է իրավունքի գրավոր հուշարձանների դասակարգումը, որը, սկսած ԺԹ դարից, գրավել է հետազոտողների ուշադրությունը:

Իրավունքը մարդկության պատմության զարգացման ընթացքի հետ առաջացած այն գիտելիքներից է, որը փոխազդեցության միջոցով անցել է քաղաքական ու պետական սահմանները և ծառայել հասարակության տարբեր շերտերի, հատկապես կառավարողների շահերին: Կան իրավունքի հուշարձաններ, որոնց շատ դրույթներ միահյուսվել են հետագայի օրենսգրքերում և դատաիրավական տարբեր համակարգերում: Այդ մասին են վկայում ԺԹ դարի ընթացքում հայտնաբերված Համուրաբիի վիմագիր օրենսգիրքը, որի դրույթները կարելի է գտնել և՛ հունա-հռոմեական, և՛ մերձավորարևելյան իրավական պատկերացումներում, և՛ համաշխարհային իրավունքի հնագույն հուշարձաններում: Հայաստանը հնուց ի վեր գտնվելով Արևելքը և Արևմուտքը խաչաձևող խաչմերուկում, ազդել և ազդվել է այդ պատկերացումներից և դարերի ընթացքում ձևավորել է սեփական իրավական պատկերացումները: Իհարկե, նախագրային շրջանից մեզ են հասել փոքրաթիվ վիմագիր արձանագրություններ (ուրարտերեն, արամեերեն, հունարեն, լատիներեն), որոնք կարգավորել են իրավական որոշակի փոխհարաբերություններ: Դրանք հիմնականում թագավորական նոտարատնից դուրս եկած հրամաններ են, որոնց կարգադրությամբ կառուցվում էին նոր քաղաքներ (Էրեբունի և այլն), հեթանոսական աստվածությունների պաշտամունքի վայրերին տրված արտոնություններ են, որոնց քանակը հատկապես աճում է հելլենիզմի դարաշրջանում: Դրանք սահմանափակ են, որոնք կարգավորել են առանձին բնակավայրերի և շրջանների միջև սահմանները (հաստատված Արտաշես Ա-ի ժամանակներում), նվիրատվական բնույթի և

¹ Հայոց իրավունքի այդ շերտի ուսումնասիրությունը հետազոտողների ուշադրությունը գրավել է դեռևս ԺԹ դարում: Այդ բնագավառում արժեքավոր ուսումնասիրություններ են թողել Գ. Խալաթյանը (Օրագիր հայ ազգագրության և ազգային իրաւաբանական սովորութիւնների, Մոսկուա 1887), Կ. Կոստանյանը (Պոռոյգ և տուայր, «Ազգագրական հանդես», 13, էջ 131-138), Խ. Մամուլեանը (Հայ սովորութեան իրաւունքը, Թիֆլիս, 1911) և ուրիշներ:

վաղ ավատական հողատիրությունը կարգավորող արձանագրություններ են, որոնք ընդլայնում են մեր գիտելիքները թագավորական տիրույթի կառավարման (Գառնու արձանագրությունը) և իշխանական առանձին ընտանիքների տիրույթների մասին (օրինակ՝ Գնթունիների թողած Ապարանի հունարեն արձանագրությունը և այլն), Հայաստանում հռոմեական լեգիոնների առանձին շրջաններում տեղակայման մասին վկայություններ են: Մեզ հասած վիմագիր արձանագրություններում արձանագրված մոտեցումները իրավական որոշակի պատկերացումների արտացոլում են, որոնցից շատերը հաստատագրված են հարևան ժողովուրդներից հասած իրավական հուշարձաններում (օր.՝ Ավեստա, հունա-հռոմեական օրենսդրություն և այլն): Դրանց պետք է գումարել նաև վաղ միջնադարյան հայ պատմագիրների մոտ պահպանված արժեքավոր վկայությունները, որոնք ընդարձակում են մեր գիտելիքները նախաքրիստոնեական դարաշրջանի հայոց իրավական մտքի մասին: Դրանց նշանակությունը որքան էլ մեծ է ստրկատիրության և վաղ ավատատիրության ժամանակաշրջանի Հայաստանի իրավական պատկերացումների ուսումնասիրության տեսանկյունից, այնուամենայնիվ, դրանք չեն կարող փոխարինել օրենքների սիստեմատիկ շարադրանքին: Հայերեն լեզվով գրավոր օրենսդրության առաջին հիշատակությունները Հայաստանում առկա են միայն գրերի գյուտից (406 թ.) հետո: Այդ շրջանից է մեզ հասել քրիստոնյա հայկական համակեցության հիմքը կազմող Աստվածաշնչի թարգմանությունը, որը հասարակության բարոյական նորմերի և իրավական մոտեցումների ձևավորման համար կարևոր խթան է հանդիսացել: Ազգային ավանդների հիմքի վրա առաջացած հայ քրիստոնեական մատենագրության մի շարք հուշարձաններ ևս իրենց մեջ ամբարել են իրավական մտածողության տարրեր, որոնք շուտով իրենց արտացոլումն են գտել ավատական հասարակության պայմաններում ձևավորված Գանոնագրքերում և Դատաստանագրքերում: Դարերի ընթացքում իրավունքի գրավոր հուշարձանների քանակն աճել է նոր երկերով: Հայոց իրավունքն օրինադրելու իմաստով ավելի աչքի ընկնող է եղել Եկեղեցու դերը, քանի որ թագավորության կորստի երկարատև դարաշրջաններում (Ե-Թ, ԺԱ-ԺԲ, ԺԴ-Ի դդ.) Եկեղեցին է գրավել ազգային պետականության թափուր տեղը: Հայոց իրավունքի հուշարձանները ողջ միջնադարի ընթացքում անցել են ազգային համակեցության իրավաճանաչողության բովոյ, իսկ նրա նորմերը դարերի ընթացքում կիրառվել են հայ ժողովրդի հասարակական կյանքում:

Հայոց մատենագրությունը հարուստ է աշխարհիկ և եկեղեցական իրավունքի հուշարձաններով, որոնցով կանոնակարգվել է միջնադարյան Հայաստանի եկեղեցաքաղաքական կյանքը: Այս հուշարձանների մի նշանակալի մասը թարգմանվել է հարևան քրիստոնյա ժողովուրդների մատենագրություններից, հարմարեցվել է հայկական միջավայրի կարիքներին ու սերտաճել Հայաստանում ստեղծված օրենսդրական ժառանգության հետ: Նկատելի է նաև մեկ այլ գործընթաց ևս. ԺԳ դարից հետո պատմական Հայաստանի սահմաններից դուրս ձևավորված հայկական գաղութներում գործածության մեջ գտնվող օրենսդրական հուշարձանները թարգմանվել են լատիներեն, լեհերեն և ղփչաղերեն (Ղրիմ, Ռեչ Պոսպոլիտա, Լեհաստան), վրացերեն (Վրաստան) և ռուսերեն (Ռուսաստան)՝ հայկական իրավունքի հուշարձանները սեփականությունը դարձնելով նաև այդ ժողովուրդների իրավական մտածողության: Միջնադարյան իրավունքի հայկական հուշարձանների ընդօրինակությունները պահպանվում են Երևանի Մաշտոցի անվ. Մատենադարանում, աշ-

խարհի մի շարք ձեռագրատներում (Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան վանքերում, Երուսաղեմի Ս. Հակոբ, Զմմառի, Վատիկանի գրապահոցներ, Փարիզի Ազգային գրադարան, Բրիտանական թանգարան, Բեռլինի Կայսերական գրադարան և այլուր) և մասնավոր հավաքածուներում: Այս հրապարակման մեջ կփորձենք հետաքրքրվողներին հնարավորության սահմաններում պատկերացում տալ Հայոց իրավունքի տարաբնույթ հուշարձանների և նրանց ստեղծման և գործառնության ժամանակի մասին՝ ակնկալելով, որ իրավունքի պատմաբանների համար օգտակար կլինի մեր ձեռնարկումը: Հայկական օրենսդրական երկերի մի մասի բնագրերը հրապարակված են, իսկ մյուսները սպասում են իրենց ուսումնասիրողներին և հրատարակչներին:

Ա. Եկեղեցական կանոններ

Սկսած Ե դարից, Հայոց մատենագրության մեջ մուտք են գործում մի շարք թարգմանական կանոնախմբեր Տիեզերական (Նիկիայի, Կոստանդնուպոլսի, Եփեսոսի) և տեղական (Անկյուրիայի, Կեսարիայի², Նեոկեսարիայի, Գանգրայի և այլն) եկեղեցական ժողովների որոշումները: Հայերեն են թարգմանվում առաքյալներին և Եկեղեցու սուրբ հայրերին (Բարսեղ, Աթանաս և այլն) վերագրվող կանոնախմբերը: Այդ կանոնախմբերի մի նշանակալի մասը մեզ է հասել ուրույն խմբագրությամբ և բնագրով, որը չի համապատասխանում մայր բնագրի այսօրվա վիճակին: Արդեն հնագույն պատմական վկայություններում տեղեկություններ են պահպանվել այն մասին, որ մեր Եկեղեցու առաջին հայրերը լրացրել են դրանք և համապատասխանեցրել Հայաստանի իրավական դաշտի կարիքներին: Առաջին անգամ Շահապիվանի (444 թ.) ժողովում այդ վավերագրերը ի մի են հավաքվում և նրանց վրա ավելացվում են Հայոց Ազգային Եկեղեցու կողմից ստեղծված մի շարք կանոնախմբեր

² Կեսարիայի ժողովի կանոնախմբի բնագիրը հայտնի է միայն հայկական սկզբնաղբյուրներին: Այդ բնագրի վրա եկեղեցական ժողովների և կանոնական իրավունքի մասնագետների ուշադրություն է հրավիրել դեռևս 1938 թ. Ժ. Լեբոն (տե՛ս Lebon J., Sur un concile de Césaire. – in: Le Muséon, 51(1938), p. 89-132): Նա, հայերենով պահպանված այս հուշարձանի և նեստորական սկզբնաղբյուրների հադորդած վկայությունների վրա հիմնվելով, եկել է այն համոզման, որ Կեսարիայի ժողովը տեղի է ունեցել Նիկիայի Տիեզերական ժողովից առաջ, հավանաբար 314-319 թթ. միջև: Շուտով Ժ. Լեբոնի տեսակետը քաղաքացիություն է ստանում բյուզանդագիտական գրականության մեջ (տե՛ս H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, S. 50): Վ. Հակոբյանին ծանոթ չեն եղել այս հրապարակումները: Այնուամենայնիվ, հայագետը, մասնավոր քննության ենթարկելով Կեսարիայի կանոնախմբի հողվածները, ինքնուրույնաբար եկել է այն համոզման, որ դրանց մի մասը սերում են Անկյուրիայի ժողովի կանոնախմբի հունարեն այն հողվածներից (Կես.Ա=Անկ. 20, Կես.Գ=Անկ.21, Կես.Դ=Անկ.22, Կես.Ե=Անկ.23, Կես.Զ=Անկ.24, Կես.Ը=Անկ.25), որոնք բացակայում են Անկյուրիայի ժողովի կանոնախմբի հայերեն թարգմանության բնագրում (հմմտ. Կանոնագիրք Հայոց, աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, հտ. Ա, էջ 573-574): Վ. Հակոբյանը Կեսարիայի ժողովի կանոնների պատմականության հարցը երկբայելի է համարում՝ ավելացնելով. «Թեև այլ օրակարգով Կեսարիայում ժողով լինելու մասին կան տեղեկություններ, օրինակ, մինչև Գանգրայի ժողովը Կեսարիայի մի ժողովում նգովել են Սեբաստիայի եպիսկոպոս Եվստաթեոսին (տե՛ս «Սոկրատայ Մքրլաստիկոսի եկեղեցական պատմություն», Ա, էջ 205-206, կարդա՛ նաև Հեֆելեի Conciliengeschichte, Erster Band, § 48, էջ 442-443)»: Հիմնվելով Վ. Հակոբյանի եզրակացության վրա, Հ. Կաուֆոլդը կարծում է, որ Կեսարիայի ժողովի հիշատակությունը հայկական, լատինական և նեստորական կանոնական հուշարձաններում շփոթի արդյունք է (հմմտ. H. Kaufhold, Die Rechtssammlung des Gabriel von Basra und ihr Verhältnis zu den anderen Sammelwerken der Nestorianer. Berlin. 1976, S. 11-14): Կեսարիայի մի այլ ժողովի կանոններին անդրադառնում է Հոննիգսմանը:

(Գրիգոր Լուսավորչի, Սահակ Պարթև և այլն): Կանոնագրքի այս նախնական ժողովածուն հետևողական խմբագրության է ենթարկվում նախ Ե դարի վերջին, Հովհաննես Մանդակունի (կթղ. 478-490 թթ.) Կաթողիկոսի իշխանության տարիներին³: Ջ-Է դարերում Տիեզերական Եկեղեցում սկիզբ առած դավանաբանական պայքարին մասնակցում էր նաև Հայոց Եկեղեցին, որը ևս հրավիրում էր ժողովներ (Դվինի Բ, Կարին-Թեոդուսոպոլսի և այլն) և հստակեցնում իր դիրքը հրապարակ եկած վարդապետությունների և Տիեզերական Եկեղեցու կանոնների նկատմամբ:

Արաբական ռազմարշավների հետևանքով փոխվեց ուժերի հարաբերակցությունը տարածաշրջանում: Հայոց Եկեղեցին հնարավորություն ստացավ ամրապնդել իր ինքնուրույնությունը Բյուզանդականից: Ը դարի առաջին կեսին, արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, Եկեղեցական կանոնների ժողովածուն նոր խմբագրության է ենթարկվում Հովհաննես Օձնեցի Կաթողիկոսի կողմից: Իր շատ թե քիչ լիակատար տեսքով, Վազգեն Հակոբյանի նվիրումի շնորհիվ, մեր տրամադրության տակ ունենք Հայոց Կանոնագրքի միայն այս վերջին ժողովածուն:

Հայ եկեղեցական իրավունքի մեզ հասած հնագույն հուշարձաններից է Հովհաննես Օձնեցու⁴ կազմած «Կանոնագիրքը» (728 թ.), որտեղ ի մի են բերված ինչպես Տիեզերական Եկեղեցու ժողովների և սուրբ հայրերի հեղինակած, այնպես էլ Հայոց Եկեղեցու ներսում ստեղծված առանձին կանոնախմբեր (ընդամենը՝ 24): Հեղինակն այս ժողովածուի վերջում տեղադրել է իր կաթողիկոսության ժամանակ տեղի ունեցած եկեղեցական ժողովի կանոնները և ավարտել է հավաքածուն սեփական հիշատակարանով: Հովհաննես Օձնեցու Կանոնագրքում տեղ են գտել Առաքյալներին վերագրվող երեք կանոնախումբ, համընդհանուր Եկեղեցու երեք Տիեզերական և վեց տեղական ժողովների կանոնախմբերը, սուրբ հայրերին վերագրվող երեք կանոնախումբ: Այդ երկերի հիմնական մասը թարգմանված է հունարենից, մի քանիսն էլ՝ ասորերենից: Այդ կանոնախմբերը մեզ են հասել բազմաթիվ խմբագրական հավելումներով, որոնք հեռացրել են այդ բնագրերը իրենց նախատիպ բնագրերից: Թարգմանական կանոնախմբերը 15-ն են և ընդգրկում են մինչև Քաղկեդոնի ժողովը Տիեզերական Եկեղեցու կողմից ընդունված հիմնական ժողովների որոշումներն ու սուրբ հայրերին վերագրվող կանոնախմբերը: Դրանց ավելացված են Հայոց Եկեղեցու սուրբ հայրերի ստեղծած կանոնախմբեր և Հայոց տեղական ժողովների կանոնախմբերը, ընդամենը 9 կանոնախումբ:

Այս 24 կանոնախմբերի մեջ Հովհաննես Օձնեցին չի մտցրել իր տրամադրության տակ եղած որոշ կանոնախմբեր, որոնց մի մասի բնագրերը հավանաբար ժամանակի ընթացքում կորել են կամ անմատչեմ են եղել (օրինակ՝ Աշտիշատի և Վաղարշապատի ժողովների և այլն), իսկ մյուս մասն էլ պահպանվել են կա՛մ առանձին կանոնախմբերի տեսքով (Ներսես Մեծի, Կոմիտասի և այլն), կա՛մ էլ մտել են Կանո-

³ Այս մոտեցումը զարգացրել են Վիեննայի Մխիթարյան միաբաններ Հ. Գաթըրճյանը, Հ. Տաշյանը և Ն. Ակինյանը:

⁴ Հովհաննես Օձնեցին (650°-728 թթ.) ծնվել է Տաշիրք գավառի Օձուն գյուղում: Աշակերտել է Թեոդորոս Քոթենավորին (675°): Հայոց կաթողիկոս է եղել 717-728 թթ.: Իր կաթողիկոսության տարիներին հրավիրել է Մանազկերտի (726 թ.) եկեղեցական ժողովը (տե՛ս Ա. Բոգոյան, Հովհաննես Օձնեցին և «Սակա ժողովոց» երկի բնագիրը, «Սուրբ Հովհան Օձնեցի Հայրապետը և իր ժամանակը», Ս. Էջմիածին, 2004, էջ 90): Բացի Կանոնագրքի կազմումից, նրա գրչին են պատկանում նաև Ը դարի Հայոց Եկեղեցու գործիչներին հուղող խնդիրների շուրջ գրված մի շարք պատմական, կանոնական և հրապարակախոսական երկեր, հոգեզմայլ շարականներ:

նագրքի՝ հետագայում ընդարձակված խմբագրությունների մեջ (օրինակ՝ Կարին-Թեոդոսուպոլսի և Դվինի ժողովների կանոնախմբերը)։ Նման կանոնախմբերից ուշադրության արժանի է Կանոնագրքի հետագա խմբագրություններում պահպանված Երկրորդ Նիկիական կանոնախումբը, որն իրենից ներկայացնում է Ե դարում ստեղծված, Տիեզերական (Նիկիայի) և տեղական (Անկյուրիայի, Կեսարիայի, Գանգրայի) ժողովների որոշումների մի ինքնատիպ ժողովածու, որի մեջ պահպանված հոդվածները հաճախ ավելի հարազատ են նույն կանոնների՝ մեզ հասած հունարեն խմբագրություններին, երբեմն էլ, ավելի նախնական վիճակ են արձանագրում։ Հետևաբար, հայկական Կանոնագրքի ստեղծման պատմությունը պետք է բաժանել երեք փուլի. 1) Հովհաննես Օձնեցուց առաջ գոյություն ունեցած ժողովածուներ, 2) նրա կողմից ստեղծված հավաքածու, և 3) այս ժողովածուի հիմքի վրա հետագայում կատարված ընդարձակումներ և նոր խմբագրություններ, որոնք իրենց կազմում ընդգրկում են նաև Հովհաննես Օձնեցու հավաքումից առաջ ստեղծված մի շարք կանոնախմբեր։

Կանոնագիրք Հայոցը ողջ միջնադարի ընթացքում դիտվել է իբրև իրավաբանական ակտերի պաշտոնական ժողովածու, որի կանոնները բազմիցս օգտագործվել են նաև քաղաքացիական օրենսգրքերում, հաստատագրվել են վիմագիր արձանագրություններում։ Թեպետ Հովհաննես Օձնեցու կազմած Կանոնագիրք Հայոցն ունի անհատականացված բնույթ և կրում է այդ հզոր գործչի գործունեության ընդգծված կնիքը, այնուամենայնիվ, իր ստեղծման օրից ժողովածուն պաշտոնական կերպարանք է առել, թեև այդ մասին չի պահպանվել որևէ որոշակի վկայություն⁵։ Հովհաննես Օձնեցին իր գործունեությամբ վարում էր բացահայտ հակաքաղեղոնական քաղաքականություն, որը պետք է գործունեության ազատություն տար նրան արաբների հետ փոխհարաբերություններում և ամրապնդեր Հայոց Եկեղեցու ինքնուրույնությունը։ Այս մոտեցումը բազմիցս փաստվում է նրա ստեղծած Կանոնագրքի բովանդակությամբ։

Հետագայում առաջացել են Կանոնագրքի տարբեր խմբագրություններ, որոնց հիմքում միշտ առկա է Հովհաննես Օձնեցու ստեղծած կանոնական ժողովածուն, որն արդեն Ժ դարի վերջում ընդարձակվել էր և ուներ շուրջ 40 կանոնախումբ։ Սկզբնաղբյուրների անուղղակի վկայություններով պարզվել է նաև, որ Անանիա Մոկացին և Մխիթար Գոշը օգտագործել են Կանոնագրքի ընդարձակված այս խմբագրությունը⁶։ Ճշտված են այդ հեղինակների ձեռքին եղած Կանոնագրքի տարբերակի բնագրերի մոտավոր սահմանը։ Տարբեր ժամանակաշրջաններում Կանոնագիրք մտած երկերի քանակը ճշտելու գործում բավական նուրբ բնագրագիտական աշխատանք է կատարված Հ. Տաշյանի⁷, Ս. Տիգրանյանի⁸, Ն. Ակինյանի⁹, Վ. Հակոբյա-

⁵ Խ. Մամուլեան, Հին Հայ իրավունքի պատմությունը, հտ. Ա, էջ 47 և 49։

⁶ Կանոնագիրք Հայոց, Բ, էջ ԻԹ։

⁷ Վարդապետություն Առաքելոց. անվանական կանոնաց մատենանը. թուղթ Յակոբյայ առ Կողրատոս և Կանոնք Թաղդէի, Քննություն և բնագիրք գրեց և հրատարակեց Յ. Տաշեան, Վիեննա, 1896։

⁸ Ռեճաբաի Օճաբաի Կանոնագիրքի մասին իմ արձանագրությունը. Ռեճաբաի Օճաբաի Կանոնագիրքի մասին իմ արձանագրությունը. Ռեճաբաի Օճաբաի Կանոնագիրքի մասին իմ արձանագրությունը, 1918։

⁹ Ն. Ակինյան, Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղեմի հայրապետի առ Վրթանես եպիսկոպոսապետ Միւնեաց յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ, Վիեննա, 1930, էջ 93-110, Ն. Ակինյան, Ազարիա վ. Մասնեցի աստղագետ, տոմարագետ և տաղաչափ, ՀԱ, 1936, էջ 315-320, 324-325։

նի¹⁰ և այլոց կողմից:

Կանոնագրքի հնագույն ձեռագիրը մեզ է հասել ԺԱ դարից: Այն ընդօրինակվել է 1098 թ. տեր Խաչիկի օրինակից, սկզբում Սև լեռան Պառլահու վանքում, ապա՝ Արմեն լեռան վրա գտնվող Հովհաննա անապատում¹¹: Ժ դարում առկա 40 կանոնական երկերին, 1098 թ. ընդօրինակված ձեռագրում ավելացված է շուրջ 17 նոր կանոնախումբ և Հայոց Կանոնագրքում դրանց թիվը հասել է 57-ի: Այս նորամուծություններն արդյունք էին Հովհաննա վանքի վանահայր Մելիտեի, փոխանորդ Գրիգորիսի և ձեռագրի գրիչ Հովհաննեսի աշխատասիրության¹²: Կանոնագրքի ընդարձակված այս տարբերակն արդեն ԺԲ դարի երկրորդ կեսին շրջանառության մեջ է եղել Սկևռայում և օգտագործվել, հավանաբար, Ներսես Լամբրոնացու կողմից:

Հովհաննես Օձնեցու Կանոնագրքի այս ընդարձակված տարբերակի հիման վրա, սկսած ԺԳ դարից, առաջանում է մի նոր խմբագրություն, որը պայմանականորեն անվանվում է Բ խմբագրություն: Այստեղ արդեն, ըստ ժամանակագրական հերթականության, փոխվում է 57 կանոնախմբերի դասավորությունը¹³: Իրար կողք են բերվում նույն հեղինակներին վերաբերող տարբեր կանոնախմբերը, ավելացվում են նորերը: Ըստ 1611 թ. Կ. Պոլսում ընդօրինակված մի մատյանի, որի ընդօրինակողը Հակոբ Քյոթահիացին է, տվյալ խմբագրության ստեղծողը Գեորգ (1245-1301 թ.) Լամբրոնացին կամ Սկևռացին է¹⁴: Այս խմբագրության հնագույն ձեռագիրը, մեր կարծիքով, ՄՄ-7615 մատյանն է, որն ընդօրինակվել է 1353 թթ., հավանաբար, Հովհաննես Երզնկացու 1326/7 թ. կազմած նախօրինակից: Նույն խմբագրության մի այլ ընդօրինակություն է Անկյուրիայի Կարմիր Վանքի թ. 43 մատյանը, որն Ազարիա Սասնեցու պատվերով 1609 թ. ընդօրինակել է Սիմեոն Լեհացին: Վերջինս էլ հայտնում է, որ այս օրինակի պակասները լրացրել է Գեորգ հռետորը: Վազգեն Հակոբյանը, հիմնվելով ԺԵ դարում Կանոնագրքի նոր խմբագրության վրա աշխատած Հակոբ Ղրիմեցու վկայության վրա, կարծում է, որ այդ լրացումները պատկանում են վերջինիս ուսուցիչ, ԺԴ դարի վերջի և ԺԵ դարի սկզբի մատենագիր, Հովհան Ռոտնեցու աշակերտ Գեորգ Երզնկացու գրչին¹⁵:

Կանոնագրքի այս օրինակն էլ օգտագործելով, 1609 թ. իր ընդօրինակության մեջ նոր հավելումներ է կատարել Գրիգոր Կեսարացու աշակերտ Ազարիա Սասնեցին¹⁶, որի ստեղծած խմբագրությունն էլ 1609 թ. ընդօրինակել է Սիմեոն Լեհացին¹⁷: - Այս նույն ժողովածուից 1611 թ. Կանոնագրքի իր տարբերակն է ընդօրինակում Հա-

¹⁰ Կանոնագիրք Հայոց, Բ, էջ Ժ-ԽԱ:

¹¹ Այդ ձեռագիրը պահվում է Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքում (թ.131):

¹² Կանոնագիրք Հայոց, Բ, էջ ԻԵ:

¹³ Իհարկե միայն նշված հատկանիշի փաստարկմամբ անհնար է ճշտել այս խմբագրության առաջացման ժամանակը:

¹⁴ Կանոնագիրք Հայոց, Բ, էջ ԼԵ:

¹⁵ Կանոնագիրք Հայոց, Բ, էջ ԼԵ:

¹⁶ Ազարիա Սասնեցին (1570°-1628 թթ.) վարդապետական կոչումը ստացել է Կ. Պոլսի Գրիգոր Կեսարացի Պատրիարքից: Կ. Պոլսում ուսանելու տարիներին սովորել է իտալերեն: Նիկոմեդիայի կողմերում վանք հիմնելու անհաջող փորձեր է կատարել: 1628 թ. մահացել է Անտիոքից Եգիպտոս ուղևորվող նավի մեջ: Ըստ Գրիգոր Դարանաղցու՝ նրա դիակը ծովն է նետվել: Այն Տրիպոլսի մոտ գտել են մարոնիտ հոգևորականները և փառավորապես թաղել: Ազարիայից մեզ է հասել պատմությանը, աստղագիտությանը, տոմարին ու երկրաչափությանը նվիրված աշխատություններ: Նա իտալերենից հայերեն է թարգմանել Պտղոմեոսի Աշխարհագույցը (տե՛ս Ն. Պողարեան, Հայ գրողներ, Երուսաղեմ, 1971, էջ 493-496):

¹⁷ Տե՛ս Անկյուրիայի Կարմիր վանքի թ. 43 մատյանը:

կոր Քյոթահիագին (Կուտինագի): Բացի հիշյալ խմբագրությունները, գոյություն ունեն նաև Կանոնագրքի առանձին ձեռագրական խմբեր, որոնք մատենագրական այս հուշարձանի ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունեն:

ԺԶ-ԺԷ դարերում ստեղծվում են նաև հայկական առաջին սիստեմատավորված Կանոնագրքերը: Կանոնագրքի օգտագործման փաստերի կարելի է հանդիպել գրեթե ողջ միջնադարյան մատենագրության մեջ: Հատկապես բազմաթիվ քաղվածքների ենք հանդիպում ԺԹ դ. կաթողիկոսական և հոգևոր բարձր իշխանությունների գրություններում: Օրինակ՝ 1815 թ. Ներսես Աշտարակեցին պատժում է Սաղախլուի Հովսեփ քահանային ապօրինի պսակ կատարելու համար՝ մեղադրանքը հիմնավորելով Կանոնագրքից բերված քաղվածքներով¹⁸: 1915 թ. Գեորգ Ե Կաթողիկոսը հիշեցնում է իր սինոդին, որ հարկավոր է ամուսնական հարաբերությունները կարգավորելիս հետևել Կանոնագրքին¹⁹: Նմանատիպ դատական գործերում Կանոնագիրքը նախընտրում էին նաև գաղթօջախներում, ինչպես դա երևում է 1909 թ. Մատթեոս Բ Կաթողիկոսին Մանչեստրից ուղարկված նամակից²⁰:

Կանոնագիրք Հայոցում հստակորեն արձանագրված են հայոց ավատական հասարակության դասային առանձնահատկությունները, շեշտված է Եկեղեցու տեղը հասարակական կյանքում: Դարերի ընթացքում նորովի խմբագրված ժողովածուները կարգավորել են հասարակական փոխհարաբերությունները Եկեղեցու ներսում և երբեմն էլ նրանից դուրս՝ առանձին դասերի ու անհատների միջև, եկեղեցական կազմակերպության շրջանակներում: Կանոնագրքի հոդվածների մի նշանակալի մասը վերաբերում է դավանանքին և պաշտամունքի ծիսական հարցերին, քանի որ հենց դրանով է Հայոց Եկեղեցին և հասարակությունը պետականության չգոյության պայմաններում դիմակայել օտար ուժերին և պահպանել ազգային մշակույթի ինքնակայությունը: Այս երկը պարունակում է նաև Հայոց նահապետական կենցաղին, ապրելակերպին և պատկերացումներին վերաբերող բազմաթիվ վկայություններ, որոնց դեմ դարերի ընթացքում պայքարել է Եկեղեցին: Կանոնագրքի մի շարք հոդվածներ ուղղված են միջնադարյան Հայաստանում տարածված աղանդավորական շարժումների դեմ: Այս երկը կարգավորում է ամուսնության և բարոյականության, գողության և կաշառակերության, մարդկային արատների և հարբեցողության, հասարակատնտեսական կյանքի կարգավորման բազմազան խնդիրներ: Այս հուշարձանն ընդլայնում է մեր պատկերացումները Հայաստանում գոյություն ունեցող հողային և ավատական փոխհարաբերությունների, հարկային համակարգի, դատավարության մեջ կիրառված դրամական և մարմնական պատիժների մասին:

Բ. Է-ԺԱ դարերի Հայոց միջնադարյան իրավունքի այլ հուշարձաններ

Միջնադարյան Հայաստանում Եկեղեցու գաղափարախոսական հիմքը Աստվածաշունչն էր, ուր արձանագրված բարոյախրատական նորմերը կազմում էին այն օրենքը, որոնցով առաջնորդվում էր միջնադարյան հասարակությունը: Կրոնի, հավատի ու դավանանքի հիմնական հոմանիշն է դառնում օրենքը: Այս հասկացության տակ հասկացվում էր բարոյախրատական նորմերի այն ամբողջությունը, ո-

¹⁸ Այդ մասին տե՛ս Վ. Հակոբյան, Կանոնագիրք Հայոց, Բ, էջ ԸԺԵ:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ ԸԺԵ-ԸԺԶ:

²⁰ Նույն տեղում, էջ ԸԺԶ:

րով առաջնորդվում էր կրոնական տվյալ համայնքը, այս դեպքում՝ Հայոց Եկեղեցին, որի բարոյախրատական ամենահզոր զենքը Աստվածաշունչն էր: Քրիստոնեության առաջին դարերից Հայաստանում ստեղծվում էին կանոնական ժողովածուներ, որոնք վերաբերում էին Եկեղեցու դավանաբանությանը և (Ագաթանգեղոսի պատմության հատված դարձած «Վարդապետություն»-ը, Գրիգոր Լուսավորչի «Յաճախապատում» ճառերը), որոնք ունեին նաև բարոյախրատական նշանակություն և Աստվածաշունչից բերված բազմաթիվ քաղվածքներով կարգավորում էին քրիստոնյա հասարակության բարոյական և դավանաբանական սկզբունքները: Ե-Ձ դարերի ընթացքում քրիստոնեական աշխարհը հուզած դավանաբանական վեճերը իրենց շրջապատույթի մեջ առան նաև Հայաստանը, որն ընտրեց իր սեփական ուղղությունը դավանաբանության մեջ և դրանք ամրագրեց իրավական նշանակություն ստացած ժողովածուներում (Կնիք Հավատո, Գիրք թղթոց): Դրանց նպատակն էր արձանագրել և պաշտպանել Հայոց Եկեղեցու ծիսական և դավանաբանական առանձնահատկությունները դավանական ոտնձգություններից:

Հայոց հնագույն, նախարարական կարգը պահպանելու միտումով էին ստեղծվում բազմաթիվ գահնամակներն ու գորանամակները, ուր հաստատագրվում էին տարբեր նախարարական տների դիրքը հասարակության կյանքում: Այդ հուշարձանների հնագույն ընդօրինակությունները մեզ են հասել Ժ-ԺԱ դարերից, սակայն պահպանված նյութը թույլ է տալիս ասել, որ դրանք կազմվում էին հին վավերագրերի հիման վրա, որոնց հետքերն առկա են Փավստոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու և Մեբեոսի Պատմություններում, նախամուսուլմանական Իրանի և Բյուզանդական կայսրության քաղաքական կառուցվածքում:

Երկրի բյուզանդական մասի կյանքում հասարակական հարաբերությունները կարգավորելու համար օրենսդրական նախաձեռնությամբ հանդես էին գալիս բյուզանդական կայսրերը, որոնք իրենց մի շարք նուվելներով փորձում էին ձևափոխել ժառանգական և ամուսնական փոխհարաբերությունները Հայաստանում, և այդ տեղական սովորություններն ու օրենքները հարմարեցնել բյուզանդական օրենսդրությանը: Նույն մտահոգությամբ իրավական գործունեություն էին ծավալել նաև Մասանյան արքաները, որոնք Հայաստանի պարսկական մասի ներքին կառուցվածքը փորձում էին հարմարեցնել սեփական իրավական պատկերացումներին: Երկու պետություններն էլ Հայաստանի ներքին կառուցվածքը փորձում էին կառավարելի դարձնել իրենց պետական կառույցների կողմից:

Է դարում Արաբական խալիֆայության կողմից գրավված Հայաստանը երկար ժամանակ ստիպված էր մնալ այդ պետության իրավական դաշտի սահմաններում: Այս հանգամանքը ստիպում էր հայկական հասարակության կառավարման բազմաթիվ նորմեր հարմարեցնել մուսուլմանական շարիաթի սկզբունքներին: Հիշատակված քաղաքական ազդեցությունների ուսումնասիրությունը Հայոց իրավունքի վրա դեռևս սպասում է իր հետազոտողին²¹:

Բազրատունյաց թագավորության շրջանում հայկական ծեսի կանոնականացման փայլուն օրինակ է Մաշտոց Եղվարդեցի²² Կաթողիկոսի (կթղ. 897-898 թթ.)

²¹ Հատկապես մեծաքանակ նյութ է պահպանվել Օսմանյան կայսրության շրջանից: Տե՛ս Ա. Փափազյան, Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), Երևան, 1999, էջ 34-77, 130-255:

²² Մաշտոցի հայրը ծնունդով Եղվարդ բնակավայրից էր, սակայն հաստատվել էր Սյունիքի Սոթք գա-

ստեղծած Մաշտոց ժողովածուն, որով Եկեղեցին կարգավորում է եկեղեցական պաշտամունքի և գործունեության հիմնական խնդիրները: Այստեղ են արձանագրված ծիսական կարևորություն ունեցող բոլոր խնդիրները, որոնց հայ հոգևորականը հանդիպում էր առօրյա կյանքում: Ժողովածուն դարերի ընթացքում հետզհետե ընդարձակվել է, սակայն պահպանել է հեղինակի մտահղացած կոռ կառուցվածքը:

Հայաստանի տեղական իրավունքը միավորված հայկական պետության շահերի համար մի վերջին անգամ փորձեցին օգտագործել Բագրատունիները: Այս ժամանակ երկրում առաջացավ Բագրատունյաց պետության հովանու տակ միավորված տերությունների մի լայն համակարգ, որի հիմնական սկզբունքը նախարարական տների տեղական իրավասությունների ընդլայնումն էր: Ցավոք, այս գործընթացը չհասավ իր տրամաբանական վախճանին, Բագրատունյաց թագավորության կործանումով կանգ առավ հասարակական նոր կառուցվածքների առաջացումը Մեծ Հայքի տարածքում: Այնուամենայնիվ, այդ ժամանակներից մնացած մի շարք քաղաքական հաստատություններ կարողացան ցույց տալ իրենց կենսունակությունը դարերի ընթացքում: Մինչև ԺԹ դարը պահպանվեցին բազմաթիվ իշխանական տներ, հատկապես Արցախում, որոնք միշտ մնացին Հայաստանում ազատագրական պայքարի հիմնական կրողները: Ցավոք, Բագրատունյաց շրջանի իրավական նորմերը գրառման չարժանացան և մեր պատկերացումները Հայոց իրավունքի այս փուլի մասին սահմանափակվում են պատմիչների հաղորդած աղբյուրիկ տեղեկություններով և սակավաթիվ վիմագիր արձանագրություններով: Իրավունքի պատմաբանի համար բազմաթիվ մուր դրվագներ ունի Հայոց օրինագիտության այս շրջանը, հատկապես տարօրինակ է, որ գրավոր քաղաքացիական օրենսդրություն չավանդած այս պետության կործանումից մեկ դար հետո, հայոց հասարակության մեջ մեծ մտահոգություն է նկատվում քաղաքացիական իրավունքի հուշարձանների ստեղծման բնագավառում: Հայոց իրավունքի գրավոր այդ հուշարձանների (մանավանդ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի) բազմակողմանի ուսումնասիրության ընթացքում էլ ի հայտ են գալիս իրավական այն սկզբունքները, որոնցով առաջնորդվում էին Հայաստանում մինչև ԺԱ դարի առաջին կեսը:

Գ. Իրավագիտական խառը (քաղաքացիական և եկեղեցական) հուշարձաններ

Կանոնագրքի հիման վրա եկեղեցաքաղաքացիական օրենսդրական հուշարձանի ստեղծման առաջին փորձ կարելի է համարել Դավիթ Ալավկատրդի²³ Գանձակեցու «Կանոնական արքեպիսկոպիսը» (ԺԲ դարի առաջին կես): Այս իրավական հու-

վառում, որտեղ և ծնվել է Մաշտոցը: Մաքենոցաց վանքում նա Սյունյաց Դավիթ եպիսկոպոսից (840-857) ստացել է իր կրթությունն ու քահանայական աստիճանը: Մաշտոցը 874 թ. Սևանա կղզում վանք է կառուցում և մինչև 898 թ. վարում վանահոր պաշտոնը: Կաթողիկոս է եղել ընդամենը 7 ամիս (897-898 թթ.): Մաշտոցի աշակերտներից է Հովհաննես Դրասխանակետցին: Մաշտոց Եղվարդեցու մատենագրական ժառանգությունից մեզ է հասել մի քանի նամակ և հիշատակված ծիսական ժողովածուն:

²³ Դավիթ Ալավկատրդին ԺԲ դարի սկզբի մատենագիր է: Ժամանակակիցն ու գործակիցն է եղել Հովհաննես Մարկավագի: Զբաղվել է մանկավարժական գործունեությամբ: Գանձակեցի Արքայություն քահանայի խնդրանքով գրել է կանոնների իր ժողովածուն: Նա հավանաբար մահացել է 1139 թ. հետո, քանի որ միջնորդել է Գրիգոր Գ Պահլավունի Կաթողիկոսի առաջ Գագիկ եպիսկոպոսի թեկնածությունը, իբրև Աղվանից կաթողիկոսության թեկնածուի:

շարձանը մեզ է հասել մի քանի խմբագրություններով, որոնցից միայն մեկն է հրատարակված²⁴։ Այս երկում հեղինակը բանաձևում է սուրբ, անսուրբ և պղծված կերակուրների նկատմամբ վերաբերմունքը, սահմանում է այլակրոնի կարգավիճակը Եկեղեցում (այլակրոնի մկրտություն) և ամուսնական փոխհարաբերություններում (այլազգու հետ ամուսնություն), անդրադառնում է քահանայի հիմնական պարտականություններին, ամուսնական զույգի միմյանց և երեխաների նկատմամբ ունեցած պարտականություններին, ամուսնացած քահանայի վարքին, սեռական այլասերվածության, քահանաներին անարգողների, դրամը տոկոսով տվողների, Եկեղեցու հարկը չտվողների, կախարդությամբ զբաղվողների նկատմամբ հասարակության վերաբերմունքին։

Հայոց կանոնական և քաղաքացիական իրավունքի ուսումնասիրության բնագավառում ինքնուրույն նշանակություն է ձեռք բերել նաև Ներսես Շնորհալու²⁵ Թուղթ Ընդհանրականը։ Այս նամակը գրվել է 1165 թ., այն ժամանակ, երբ Ներսես Շնորհալին իր եղբայր Գրիգոր Գ Պահլավունու կենդանության օրոք ընտրվեց աթոռակից կաթողիկոս։ Թուղթ Ընդհանրականի հեղինակը դիմում է հայկական հասարակության բոլոր դասերին ու շերտերին, Հայոց Եկեղեցու հոգևոր կենտրոն Հռոմկլայից խրատներ է հղում իր հոտին, փաստորեն, շեշտադրելով այն հարցերը, որոնք անհանգստացնում էին Հռոմկլայում հաստատված Հայոց կաթողիկոսարանին, որն իր վրա էր վերցրել ժողովրդի բարոյական դիմագծին հետևելու պարտականությունը։ Այս երկում խրատներն ուղղված են ողջ Մերձավոր Արևելքում սփռված հայկական հասարակության հետևյալ դասերին. կրոնավորներին, վանքերի առաջնորդներին, եպիսկոպոսներին, քահանաներին, իշխաններին, զինվորներին, քաղաքաբնակներին, երկրագործներին և կանանց։ Այս բաժանումից ակնհայտորեն նկատելի է, որ հայ հասարակությունը ևս, ինչպես միջնադարյան Եվրոպայի մյուս ավատական սոցիումները, ունի եռամասն կառուցվածք. հոգևորականություն, իշխող դասակարգեր (ազնվականություն և զինվորականություն) և երրորդ դաս (քաղաքաբնակներ և երկրագործներ)։ Թուղթ Ընդհանրականի բնագրի մեծ մասը ապագա կաթողիկոսը նվիրել է հոգևորականությանը, ուր բազմազան խրատներ է տալիս այդ դասի տարբեր աստիճաններում գտնվող շերտերին։ Երկն ունեցել է բարոյակրթիչ նշանակու-

²⁴ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Դավիթ Ալավկաորդու կանոնները, «Էջմիածին», 1952, սեպտ.-հոկտ., էջ 48-57, նոյեմբ.-դեկտ., էջ 56-67, 1953, հունվ., էջ 56-62, փետրվ., էջ 53-60, մարտ, էջ 51-63։ Այս Դատաստանագրքի բնագիրը անգլերեն թարգմանությամբ հրապարակել է նաև Ջ. Դովսեթը. *The penitential of David of Gandjak*. Edited by C.J.F.Dowsett, Louvain 1961 (=Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. vol. 216-217 = Scriptores Armeniaci 3 - 4).

²⁵ Ներսես Շնորհալին (1102°-1173 թթ.) ծնվել է իր հորը՝ Ապիրատ Պահլավունուն պատկանող Ծով դղյակում։ Ուսումը ստացել է Քեսունի Կարմիր վանքում, Ստեփանոս Մանուկ վարդապետի դասարանում, ուր և ստացել է Շնորհալի մականունը։ Իր եղբայր Գրիգոր Գ Կաթողիկոսից (կթղ. 1113-1166 թթ.) ստացել է քահանայական ձեռնադրություն և երիտասարդ տարիքում հասել է եպիսկոպոսության աստիճանի, եղբոր հետ կիսելով նրա պաշտոնավարության բոլոր մտահոգությունները. գործուն մասնակցություն է ունեցել Լատին և Հույն Եկեղեցիների հետ վարվող բանակցություններում, փորձել է դադարեցնել Ռուբինյան և Օշինյան իշխանական տների հակամարտությունը։ 1165 թ. Գրիգոր Գ-ի ստիպումով ձեռնադրվում է աթոռակից կաթողիկոս, իսկ նրա մահից հետո՝ գլխավորում Հայոց Եկեղեցին։ 1173 թ. թաղվել է Հռոմկլայի բերդում։ Շնորհալին հայ մատենագրության ամենանշանավոր գործիչներից է։ Նա կարգավորել է Շարակնոցը, Ժամագիրքը, գրել է բազմաթիվ գանձեր ու տաղեր։ Ներսես Շնորհալին նաև Հայոց Եկեղեցու ամենաճանաչված աստվածաբան գիտնականն է, որի երկերը ուղեցույց են եղել հետագա սերունդների համար։

թյուն, կանոնավորել է հասարակության ներքին կյանքը: Թուղթ Ընդհանրականը ծրագրային փաստաթուղթ է և դարեր շարունակ ուղեկցել է հայ հոգևորականության բազմաթիվ սերունդների: 1268 թ. այն երկրորդ անգամ բազմացրել և Հայոց եկեղեցու բոլոր թեմերն է ուղարկել Հակոբ Կլայեցի (կթղ. 1268-1286 թթ.) Կաթողիկոսը:

Ներսես Շնորհալու այս երկի օրինակով է գրվել նաև Հովհաննես Երզնկացու²⁶ «Խրատ հասարակաց քրիստոնեից» երկը (ԺԳ դար) և այլ նմանաբնույթ երկեր, որոնց նշանակալի մասը դեռևս հրապարակված չէ և սպասում է իր ուսումնասիրողների:

Դ. Քաղաքացիական օրենսգրքեր

ԺԲ դարի վերջին և ԺԳ դարի սկզբին Հյուսիսային Հայաստանում, Զաքարյան իշխանական տան²⁷ հովանու ներքո ստեղծվում է Հայոց աշխարհիկ իրավունքի անդրանիկ քաղաքացիական ժողովածուն՝ Մխիթար Գոշի²⁸ Դատաստանագիրքը: Հատկապես կարևոր է այս հուշարձանի նախադրությունը, որտեղ հեղինակը քննարկում է իրավունքի տեսությանն ու պրակտիկ գործադրությանը վերաբերող հարցեր, որոնցով և Մխիթար Գոշը Հայոց իրավունքի համապարփակ տեսության հիմքն է դնում: Գիտությանը հայտնի է այս հուշարձանի երեք խմբագրություն²⁹, որոնցից յուրաքանչյուրն ունեցել է գործավարման իր շրջանակները, ժամանակը և տարածքը: Դատաստանագիրքը մեզ է հասել հեղինակի ինքնագիր օրինակով, որի վրա արդեն ԺԳ դարի ընթացքում ստեղծվել են նոր խմբագրություններ: Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքի ձեռագրերի և սկզբնաղբյուրների վերհանումն ու ուսումնասիրությունը հայագիտության առաջնահերթ խնդիրներից մեկն է մնում:

Մխիթար Գոշի երկի անմիջական ազդեցությամբ և հետևողությամբ է կազմել իր Դատաստանագիրքը³⁰ ԺԳ դարի Կիլիկյան Հայաստանի նշանավոր զինվորական և

²⁶ Հովհաննես Երզնկացի (1240-1293 թթ.) ծնվել է Եկեղյաց գավառի Արկա գյուղում, կարճահասակության համար ստացել է Պլուզ մականունը: Մեպուհ լեռան Ս. Մինաս վանքում ուսանել է Հովհաննես վարդապետին, ապա աշակերտել է նաև Վարդան Արևելցուն Կայենոծորի վանքում: 1281 թ. ուխտի է գնացել Երուսաղեմ, իսկ հետո արձի ժամանակ երկու տարի (1281-1282 թթ.) դասավանդել է Հռոմկլայի կաթողիկոսական դպրատանը: 1284 թ. նրան հանդիպում ենք Տփղիսում, իսկ 1287 թ. երկրաշարժի ժամանակ՝ Երզնկայում: Թաղվել է Երզնկայի Ս. Նշան եկեղեցում: Բացի իրավական բովանդակության երկերից, նրանից մեզ են հասել բազմաթիվ տաղեր, ճառեր և մեկնություններ:

²⁷ Զաքարյանների իշխանական տունը Վրաց թագավորությանը ենթակա հայկական իշխանություն էր:

²⁸ Մխիթար Գոշը (1140-1213 թթ.) ծնվել է Գանձակ քաղաքում: Աշակերտել է Հովհաննես Տաուշեցի վարդապետին, ապա իր գիտելիքները խորացրել է Սև լեռների վանքերում: Երկրաշարժի հետևանքով ավերված Գետիկի վանքից հեռանալով՝ Կայենի գավառում կառուցում է Նոր Գետիկի վանքը, ուր և հաստատվում է իր աշակերտներով: Բացի Դատաստանագիրքից, նրա գրչին են պատկանում նաև մի շարք այլ մատենագրական երկեր (վկայաբանություններ, աղոթքներ, ժամանակագրություն, առակներ, մեկնություն Երեմիայի, Թուղթ): Նրա աշակերտներից ամենանշանավորը Հովհաննես Վանականն է:

²⁹ Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը Հայոց, Իրաւաբանական հետազոտութիւնք հանդերձ ծանոթութեամբ Վ. Օ. Բաստամեանց, Վաղարշապատ, 1880, Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստանի, Աշխատասիրությամբ Խ. Թորոսյանի, Երևան 1975:

³⁰ Sempadscher Kodex aus dem 13. Jahrhundert oder Mittelarmerinisches Rechtsbuch nach der Venediger und der Etschmiadziner Version unter Zurückführung auf seine Quellen herausgegeben und übersetzt von J. k Karst. Strassburg 1905.

քաղաքական գործիչ Սմբատ Սպարապետը³¹։ Քաղաքացիական օրենսդրության հիշատակված հուշարձանները՝ Դատաստանագրքերը, արտացոլում են միջնադարյան Հայաստանի և Կիլիկիայի հայկական թագավորության³² հասարակական կյանքը, տնտեսական և ներքաղաքական փոխհարաբերությունները։

Ե. Թարգմանական իրավունքի համահայկական հուշարձաններ

Գոշի Դատաստանագրքի ստեղծմանը զուգահեռ, ԺԲ դարի 80-ական թթ. Տաքսունի արքեպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացու³³ ջանքերով, Կիլիկիայում հունարենից, ասորերենից և լատիներենից թարգմանվում են հռոմեական ու բյուզանդական աշխարհիկ և եկեղեցական իրավունքի մի շարք հուշարձաններ, որոնք նշված ժամանակաշրջանում դեռևս կիրառության մեջ էին տարածաշրջանում։ Այս գործում, մեր կարծիքով, մեծ դեր է կատարել այն հանգամանքը, որ ԺԲ դարում Կիլիկիայում հայերի կողքին բնակվում էր մեծ քանակությամբ հույն, լատին և ասորի բնակչություն, իսկ Հայոց պետականության կայացման գործում Հռոմկլայի կաթողիկոսարանը մեծ նշանակություն էր տալիս թվարկված ժողովուրդների կեցվածքին և վերաբերմունքին դեպի Հայոց ազգային պետականությունն ու Եկեղեցին։ Այս ժամանակ թարգմանված առաջին իրավաբանական հուշարձանները, «Ասորա-հռոմեական օրենսգիրքը» և «Համառոտ ժողովումն օրինաց» երկերն էին, որոնք Ներսես Լամբրոնացին թարգմանում է Հակոբիկ Ասորական Եկեղեցու ներկայացուցիչ Թեոդորոս ԲարՎահբունի³⁴ գործակցությամբ։ Այս երկերը հռոմեական իրավունքի հնագույն վավերագրեր են և մասնագետների կողմից դրանց շրջանառության մեջ մտնելու պահը թվագրվում է Բ-Ե դարերով։ Չեն պահպանվել այդ հուշարձանների մայր³⁵ բնագրե-

³¹ Սմբատ Սպարապետը կամ Գունդստաբլը (1206-1276 թթ.) որդին էր Պապեռոնի իշխան Կոստանդին պալի և եղբայրը Հեթում Ա թագավորի։ Ժառանգել է Պապեռոնի ամրոցը և կառուցել Սմբատկլա ամրոցը։ Ստացել է իր ժամանակի համար բազմակողմանի կրթություն, տիրապետել է ֆրանսերենին։ 1226 թ. նշանակվել է Կիլիկիայի հայկական պետության բանակի սպարապետ (գունդստաբլ) և 50 տարի վարել այդ պաշտոնը։ Հորից ժառանգել է Պապեռոն ամրոցը, մոտակայքում կառուցել է Սմբատկլա անառիկ ամրոցը։ Ամուսնացել է Թեֆանո իշխանուհու հետ։ 1248 թ. գլխավորել է թաթար խան Գիուգի մոտ գնացող դիվանագիտական առաքելությունը։ 1276 թ. մահացել է Եգիպտոսի մամլուկների դեմ վարած Սարվանդիքարի ճակատամարտում ստացած վերքից։ Նա նաև նշանավոր մատենագիր է։ Բացի Դատաստանագրքից, նրա գրչին են պատկանում մի շարք հիշատակարաններ, նամակներ։ Ֆրանսերենից հայերեն է թարգմանել Անտիոքի Ասիզները։ Նա Կիլիկիայի հայկական թագավորության պաշտոնական պատմագիրն է։

³² Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը միջազգային հանրության կողմից ճանաչվել է 1198 թ. Հռոմի պապության, Հռֆենշտաուֆենների պետության, Բյուզանդական կայսրության, Իլկոնիայի և Եգիպտոսի սուլթանությունների կողմից։ Այդ պետությունը գոյատևել է մինչև 1375 թ. և կործանվել Եգիպտոսի մամլուկների ավերիչ արշավանքների հետևանքով։

³³ Ներսես Լամբրոնացին (1153-1198 թթ.) ծնվել է Լամբրոնի իշխան Օշինի ընտանիքում։ Նրա դաստիարակն է եղել Հովհաննես Մկեռացի վարդապետը, ապա աշակերտել է Ստեփանոս Հակոբցի եպիսկոպոսին։ Երիտասարդ հասակում Ներսես Շնորհալի Կաթողիկոսից ստացել է քահանայական ձեռնադրություն, իսկ 1175 թ. Գրիգոր Տղան նրան օծել է Տաքսունի եպիսկոպոս։ Կատարել է բազմաթիվ թարգմանություններ ասորերեն, հունարեն, լանգոբարդերեն և լատիներեն լեզուներից։ Հեղինակ է բազմաթիվ տաղերի, ճառերի, թղթերի մեկնությունների։

³⁴ Թեոդորոս ԲարՎահբունը Հակոբիկ Ասորական Եկեղեցու նշանավոր հոգևորականներից է, 70-80-ական թթ. ստեղծել է սեփական Եկեղեցու Կիլիկյան հակաթոռ պատրիարքությունը, որի համար ենթարկվել է Միքայել Ասորի Պատրիարքի նզովքին։

³⁵ Անհայտ է, թե դրանք ո՞ր լեզվով են գրվել. հունարեն՝, թե՞ լատիներեն։ Հայտնի է, որ մինչև 9 դարը

րը և միայն ասորերեն ու հայերեն թարգմանությունները միմյանց լրացնելով, կարող են ընդհանուր պատկերացում տալ վաղ միջնադարյան այդ հուշարձանների բնույթի և իրավական դաշտը ընդլայնելու կարողությունների մասին: Այս օրենսգրքերի թարգմանությամբ Ներսես Լամբրոնացին դատական գործընթացի ժամանակ հավասար պայմաններ էր ստեղծում Կիլիկիայում հակոբիկ-ասորի և օրթոդոքս-հույն բնակչության համար, որոնց շրջանում լայն կիրառություն ունեին այս օրենսգրքերը: Այս հուշարձաններում հիմնական շեշտը դրված է ժառանգական և ամուսնական իրավունքի կարգավորման վրա: Հ. Կաուֆհոլդի կողմից վերջերս հրապարակվեց «Համառոտ ժողովումնի» գիտական բնագիրը³⁶: Նրա կողմից պատրաստվում է Ասորա-հռոմեական օրենսգրքի³⁷ գիտական հրատարակությունը:

Ներսես Լամբրոնացու օրենսդրական գործունեության արդյունք հանդիսացող հուշարձանների մյուս խումբն անմիջականորեն առնչվում է բյուզանդական իրավունքին: 1196-1198 թթ. Լույուս ամրոցում պահպանված հունարեն մի հին ձեռագրից Ներսես Լամբրոնացին թարգմանում է բյուզանդական Էկլոգայի խմբագրություններից մեկը (Էկլոգա պրիվատա), իր մի շարք հավելվածներով: Էկլոգայի³⁸ հոդվածները վերաբերում են քաղաքացիական, դատական և քրեական իրավունքի բնագավառներին: Այս երկը արդեն Թ դարից օգտագործման մեջ է եղել Բյուզանդական կայսրության տարածքում: Այս խմբագրության բազմաթիվ հունարեն ձեռագրեր մեզ են հասել ԺԱ-ԺԳ դարերից, որը հավաստում է այն մասին, որ այդ երկը Կոմենենոսների դարաշրջանում իրավական վեճերը կարգավորող կարևորագույն հուշարձաններից է: Ներսես Լամբրոնացին Էկլոգան թարգմանել է նրա մի շարք հավելվածներով, որոնք են Մովսիսական³⁹ օրենսգիրքը, Զինվորական կանոնադրությունը⁴⁰, Հուստինիանոս կայսեր և Էյրենե թագուհու նովելներից հատվածները, Ազգականության վերաբերյալ երկն իր աղյուսակներով: Հուշարձանների այս խումբն, ամենայն հավանականությամբ, վաղուց ի վեր շրջանառության մեջ է եղել Բյու-

սականության ուժով Բյուզանդական կայսրության պաշտոնական լեզուն շարունակում էր մնալ լատիներենը:

³⁶ Die armenischen Übersetzungen byzantinischer Rechtsbücher. Erster Teil: Allgemeines. Zweiter Teil: Die "Kurze Sammlung" ("Sententiae Syriacae")/ herausgegeben, übersetzt und erläutert von Hubert Kaufhold. L'Öwenklau-Gesellschaft e.v. Frankfurt am Main 1997 (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, herausgegeben von Dieter Simon, Bd. 21): Այս հրատարակության մասին տե՛ս նաև իմ գրախոսությունը (ՊԲՀ, 1998, 3, էջ 223-227):

³⁷ Ասորա-հռոմեական օրենսգրքի բնագիրը տե՛ս Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert. Mit Unterstützung der Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus den orientalischen Quellen herausgegeben, übersetzt und erläutert von K.G. Bruns und E.Sachau, Leipzig 1880. Բնագրի հայերեն բնագիրը տե՛ս նաև Քաղաքային օրենք Ներսիսի Լամբրոնացույ ըստ Կոստանդինոսի, Թեոդոսի և Լևոնի թագաւորաց հռոմայեցւոց. հրատարակեց Կ. Յ. Բասմաջեան, Պարիս, 1907, Ասորական դատաստանագիրք. ձեռագրերի համեմատությամբ լոյս ընծայեց Ա. Ղլտճեան, Ս. Էջմիածին, 1917: Վերջերս Հ. Կաուֆհոլդի ջանքերով և հեղինակությամբ հրատարակվեց Վալտեր Զայբրի կազմած այս հուշարձանի ասորերեն քնական բնագիրը, ուր լայնորեն օգտագործված են երկի միջնադարյան արաբերեն, հայերեն և վրացերեն թարգմանությունները (W. Selb, H. Kaufhold, Das Syrisch-Römisches Rechtsbuch, Bd. I-III, Wien 2002).

³⁸ Էկլոգայի բնագրի հայերեն տարբերակը դեռևս չի հրապարակված:

³⁹ Մովսիսական օրենսգրքի հայերեն տարբերակը դեռևս չի հրապարակված և մեր նախնական դիտումներով՝ ունի իրարից բավական հեռու երկու խմբագրություն:

⁴⁰ Զինվորական օրենսգրքի միակ հրատարակությունը տե՛ս Կ. Յ. Բասմաջեան, Զինուորական օրենք Ներսիսի Լամբրոնացույ, Բանասեր, 4(1902), թ.11, էջ 321-328: Այժմ պատրաստ է այս բնագրի գիտական հրատարակությունը:

զանդական կայսրությանը ենթակա Կիլիկիայում: Հայկական միջավայրում հուշարձանի հետագա կիրառության մասին են վկայում պահպանված ձեռագրերը, որոնցից շատերի բնագրի վրա հետագայում կատարվել է խմբագրական աշխատանք: Այդ փոփոխություններով նպատակ է հետապնդվել ուշ միջնադարի ընթերցողին մատչելի դարձնել այդ երկերում հանդիպող անհասկանալի արտահայտություններն ու տերմինները:

Ներսես Լամբրոնացու թարգմանած հուշարձանների հաջորդ խումբը առնչվում է լատին մատենագրության հետ: Այդ հուշարձաններից ամենակարևորը Լատին Մաշտոցի (այն դեռևս 1185 թ. Հայաստան էր ուղարկել Լուկիոս Գ պապը) և նրա կազմում գտնվող թագավորի օժման ծեսի թարգմանությունն է: 1197 թ. Կիլիկիա եկած Հենրիխ Զ գերմանական կայսեր և Հռոմի պապի նվիրակ, Մայնցի արքեպիսկոպոս Կոնրադը, հանձնարարություն ունենալով Լևոն Ռուբինյանին թագավոր օծել, ամենայն հավանականությամբ, հրահանգ էր ստացել թագադրման ծեսը կատարել հիշատակված ծիսարանով, որի թարգմանությանը ձեռնամուխ է լինում Ներսես Լամբրոնացին: Այս հուշարձանը մեզ է հասել սակավաթիվ ձեռագրերով (հնագույններից է ՄՄ-1026-ը), որի ավելի ուշ և տեղայնացված խմբագրությանը կարելի է հանդիպել նաև, այսպես կոչված, Սսի Մաշտոցում: Թագադրման ծեսը այդ ժամանակից ի վեր կիրառության մեջ մտավ արքունական ծիսակարգում և ժամանակի ընթացքում ձևով և բովանդակությամբ ամբողջովին հայացվեց: Այս նորմատիվային ակտում տրվում են Հռոմի պապի, Արևմտահռոմեական կայսեր, Հայոց կաթողիկոսի և Հայոց թագավորի ինստիտուտների հարաբերակցությանը և վերջինիս օժման հիմնական ատրիբուտներն ու կարգը:

Եկեղեցական օրենսդրության բնագավառում ևս կարևոր է Ներսես Լամբրոնացու գործունեությունը: Նրա գրչին է պատկանում նաև Բենեդիկտյանների վանական կարգի կանոնադրության թարգմանությունը⁴¹:

Հայոց մատենագրությունը օտար իրավունքի հուշարձաններով հարստացնելու այս աշխատանքը ԺԳ դարում շարունակում է Սմբատ Սպարապետը, որը ԺԳ դարի 60-ական թվականներին հին ֆրանսերենից հայերեն է թարգմանում Խաչակրաց Արևելքի աշխարհիկ օրենսդրական հուշարձաններից մեկը՝ Անտիոքի ասիզները⁴², որը գիտական աշխարհին ծանոթ է միայն հայերեն թարգմանությամբ: Սա եվրոպական իրավունքին հայտնի Երուսաղեմի Ասիզների ստեղծման ժամանակներում կիրառված մի ինքնատիպ երկ է, ուր հաստատագրված է Անտիոքի նորման տերերի Սիցիլիայի թագավորությունից բերած դատաիրավական պրակտիկան: Օրենքների այս ժողովածուն բաղկացած է երկու մասից, որոնցից առաջինը կարգավորում է գերակայի և ստորակայի փոխարաբերությունները, նրանց իրավունքներն ու պարտականությունները, իսկ երկրորդը՝ քաղաքացիների ամուսնա-ընտանեկան, գույքային ու առևտրական հարաբերությունները: Այս օրենսդրական երկի կարևորությունը հայոց իրավունքի համար կայանում է նրանում, որ դրանով կիրառության մեջ են դրվում նոր սկզբունքներ, որոնք մինչ այդ հատուկ չէին Հայոց հասարակությանն ու օրենսդրությանը, սակայն օգտագործելի էին Կիլիկիայում, ուր

⁴¹ Բենեդիկտյան վանական կարգի կանոնադրությունը հրապարակել է Ղ. Ալիշանը:

⁴² Անտիոքի Ասիզները հրապարակել է Ղևոնդ Ալիշանը Assises d'Antioch. Reproduites en français et publiées au sixième centenaire de la mort de Sempad le Connétable leur ancien traducteur arménien. Venise 1876.

բնակվում էին մեծ թվով արևմտաեվրոպացի հողատերեր և ռազմական օրդենների ներկայացուցիչներ, որոնց և Հայոց արքունիքի միջև վեճերում հարկ էր լինում դիմել նաև այս օրենսգրքին:

Հիշատակված թարգմանական երկերի հայերեն տարբերակները հաճախ թույլ են տալիս սրբագրել մայր բնագրի եղծված իմաստները և վերականգնել հուշարձանի նախնական տեսքը: Թարգմանական այդ երկերը չափազանց ուշագրավ են նաև այն տեսանկյունից, որ դրանք թարգմանիչների կողմից հարմարեցվել են հայկական միջավայրի կարիքներին, իսկ ժամանակի ընթացքում խմբագրվելով, ավելի ու ավելի հասկանալի են դարձել հայ ընթերցողին և կազմել հայոց իրավական ժառանգության անքակտելի մասը:

Զ. Թարգմանական այլ կանոնագրքեր (Ծաղ-արքայուն-հոռոմների և կաթոլիկների)

Հայ բնակչության մի հատվածը դեռ վաղ ժամանակներից (Զ-Է դդ.) իր հպատակությունն է հայտնել բյուզանդական Օրթոդոքս Եկեղեցուն և ստեղծել է իր ինքնուրույն գրականությունը, որն անբաժանելի մասն է դարձել հայոց մշակույթի: Բնակչության այդ շերտը դարերի ընթացքում հանդես է եկել արքայուն, ծաղ, հոռոմ կամ վրացի անունների տակ: Մինչ այժմ հայտնի էր միայն այդ վանքերից մեկի՝ Բաշկովոյի վանքի (Բուլղարիայի Պլովդիվ քաղաքի մոտակայքում) կանոնադրությունը հունարեն և վրացերեն լեզուներով: Հիմա հայտնի է դարձել հայ-օրթոդոքսների օգտագործած կանոնական ժողովածուն, որը թարգմանությունն է Բյուզանդական Եկեղեցու Կանոնագրքի: Մեզ հասած այս բնագիրը բյուզանդական 14 տիտղոսների կանոնական ժողովածուի թարգմանությունն է, որը Բյուզանդական կայսրության մեջ շրջանառության մեջ է եղել Զ դարից: Հայերենով պահպանված բնագիրը պարունակում է տասնչորս տիտղոսները, Բյուզանդական Եկեղեցու կողմից ուղղափառ ճանաչված ժողովների (Նիկիա, Անկյուրիա, Նեոկեսարիա, Գանգրա, Անտիոք, Լավոդիկիա, Կոստանդնուպոլիս, Եփեսոս, Քաղկեդոն, Երկրորդ Նիկիական, Հինգվեցյան, Կարթեդոնի և այլն) և Սուրբ հայրերի կանոնների բնագրերը: Այս երկի հնագույն ձեռագիրը պահպանվում է Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանում և թվագրվում է ԺԳ դարով: Հայոց Եկեղեցու միջավայրում նմանատիպ Կանոնագրքի օգտագործման միակ դեպքի մասին հիշատակում է Գրիգոր Անավարզեցի Կաթողիկոսը (կթդ. 1293-1307 թթ.) Հեթում թագավորին գրած իր նամակում⁴³: Իմ կարծիքով, այստեղ խոսքը գնում է ԺԴ դարի սկզբին այդ Կանոնագրքի նորագույն թարգմանության մասին, որի բնագիրը դեռևս ծանոթ չէ գիտությանը: Բյուզանդական Կանոնագրքի հայտնաբերված տարբերակը երբևէ ուսումնասիրության նյութ չի դարձել և սպասում է իր ուսումնասիրողին և հրապարակողին:

Խաչակրաց ռազմարշավներից հետո, հատկապես ԺԳ դարից սկսած, ունիթորական շարժման ժամանակներում հայ ազգաբնակչության մի ստվար հատված էլ իր հպատակությունը հայտնեց Հռոմի Կաթոլիկ Եկեղեցուն: Հայկական ձեռագրական մշակույթին հայտնի են Պետրոս Արագոնացու Դատաստանագրքի հայերեն թարգմանության ընդօրինակությունները: Փաստորեն սա մի սխտեմավորված Կանոնա-

⁴³ Տե՛ս Գ. Զարբանալեան, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 488:

գիրք է, ուր կարգավորվում են Լատին Եկեղեցու ծիսական և իրավական հայեցակետերը: Հռոմի կաթոլիկ կանոնական այս հուշարձանը 1301 թ. ունիթոր հայերի կարիքների համար թարգմանել է Հակոբ Քոնեցի վարդապետը: Այս երկը ևս դեռևս հրապարակված չէ: Հայոց սիստեմավորված Կանոնագրքերի վրա այս ժողովածուի ազդեցությունն ակնհայտ է:

Է. «Եղբարց միութիւնների» կանոնադրություններ

Իրավական հուշարձանների մի խումբ վերաբերում է երիտասարդական-արհեստավորական կազմակերպությունների գործունեությանը, որոնց ցանցը տարածված էր ողջ Մերձավոր Արևելքում: Հայոց իրավունքի ինքնատիպ հուշարձան է Երզնկա քաղաքի «Եղբարց միութեան» կանոնադրությունը, որը 1280 թ. կազմել է վերին արդեն հիշատակված Հովհաննես Երզնկացին⁴⁴: Այս կազմակերպության հիմնական նպատակն է եղել միացյալ ջանքերով դիմագրավել բռնավորներին, օգնել տնտեսապես քայքայված ընկերներին, տնտեսական ու հասարակական կյանքի տարբեր բնագավառներում գորավիզ լինել միության անդամներին: Անիում, Վանում, Կարինում ԺԳ-ԺԴ դդ. գործած նմանատիպ կազմակերպությունների մեջ միավորվել են Հայաստանի քաղաքների առևտրական և արհեստավորական շերտերին պատկանող ամուրի երիտասարդները: 1522 թ. վկայություն ունենք Ռեչ Պոսպոլիտայի Կամենեց-Պոդոլսկ քաղաքում գործող «Կտրիճաւորաց եղբայրութեան» գործունեության մասին, որին հար և նման կազմակերպություն ստեղծվել է Ստանիսլավ քաղաքում Նիկոլ Թորոսովիչի արքեպիսկոպոսության տարիներին (1626-1681 թթ.): Պահպանվել է նաև ԺԷ դարի սկզբում ստեղծված Յազովեց քաղաքի հայ երիտասարդության «Կտրիճաւորաց եղբայրութեան» կանոնադրությունը⁴⁵: Այն բաղկացած է 31 հոդվածներից, որոնք շոշափում են կազմակերպության և նրա անդամների փոխադարձ պարտավորություններին ու իրավունքներին վերաբերող բազմապիսի հարցեր: Ուշագրավ է նաև 1690 թ. Եդիսգար Կաթողիկոսի կողմից հաստատված, իսկ այնուհետև 1790 թ. Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արդուրյանի վերահաստատած Պատուշան, Յաշ և Ուրմանի քաղաքների «Կտրիճաց եղբայրութեան» կանոնադրությունը⁴⁶:

Ը. Հայոց իրավունքի ռեցեպցիան (փոխառումը) այլ երկրներում

Հայկական վերջին թագավորության կործանումից հետո (1375 թ.) բազմաթիվ հայկական գաղթավայրեր են ստեղծվում բուն Հայաստանի սահմաններից դուրս, որոնց կենցաղում կիրառվում էին Հայոց իրավունքի հուշարձանները: Հայ բնակչությունը ինտեգրվելով այդ երկրներում (հատկապես՝ Վրաստան, Դրիմ, Ուկրաինա, Լեհաստան, Ռուսաստան)՝ հետամուտ էր իր օրենսգրքերը թարգմանված տեսնել

⁴⁴ Երզնկայի «Եղբարց միութեան» կանոնադրության բնագրի հրապարակումը և այդ կազմակերպությունների գործունեության ու նշանակության մասին տե՛ս Լ. Խաչիկյանի հոդվածները (1280 թվականի Երզնկայում կազմակերպված «Եղբայրութիւնը», «Տեղեկագիր» ՀՍՍՌ ԳԱ հաս. գիտ. 1951, թ. 12, էջ 73-84, Երզնկա քաղաքի «Եղբարց միաբանութեան» կանոնադրութիւնը (1280), «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, թ. 6, էջ 365-377: Այս հոդվածների վերջին հրատարակությունը տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Աշխատութիւններ, հտ. Ա, էջ 200-226):

⁴⁵ Այս բնագիրը պահպանվել է Վիեննայի մատենադարանի թ. 453 մատյանում:

⁴⁶ Բնագրի հրատարակությունը տե՛ս «Արարատ», 1889, էջ 387-405:

այդ երկրների լեզուներով:

1519 թ. Հայոց իրավունքի ժողովածուն, որի հիմքում Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքն էր, Միգիզմունդ Ա-ի հրամանով Ռեչ Պոսպոլիտայում թարգմանվում է լատիներեն և կիրառության մեջ մտնում Ռեչ Պոսպոլիտայում (հիմնականում՝ Լեմբերգի և Կամենեց-Պոդոլսկի հայկական գաղութներում)⁴⁷: Գիտությանը հայտնի են նաև հիշատակված լատիներեն բնագրից կատարված լեհերեն և լեհերենից ղփչաղերեն (արևելագիտության մի ուրույն բնագավառ, որը դեռևս բավարար ուսումնասիրված չէ մեզանում⁴⁸) թարգմանությունները⁴⁹: Ռեչ Պոսպոլիտայում հայկական համայնքի օրենսդրական գործունեության վառ ապացույց են նաև Կամենեց-Պոդոլսկի դատարանի արձանագրությունները⁵⁰:

Հայոց իրավունքի մեկ այլ ժողովածու թարգմանվել է վրացերեն և մտել Քարթլիի կառավարիչ՝ վրաց արքայազն Վախթանգի «Հավաք օրինաց» ժողովածուի մեջ (1703-9 թթ.)⁵¹: «Հայկական օրենքները» Վրաստանում պարտավորիչ ուժ ունեին: Այդ է վկայում որդի Դավիթ արքայազնը⁵², որը իր հայր Գեորգ ԺԳ-ի հանձնարարությամբ կազմել է ավելի ընդարձակ օրենսգիրք:

Վախթանգի «Հավաք օրինաց» ժողովածուի 1813 և 1823 թթ. կատարված ռուսերեն թարգմանությամբ ԺԹ դարի առաջին կեսին հայկական օրենքների ժողովածուն մտնում է նաև Ցարական Ռուսաստանի իրավական ակտերի համահավաք:

1746 թ. Ռուսական սենատի որոշմամբ Աստրախանի հայկական գաղութի բնակչությանը թույլատրվում է ունենալ սեփական դատարան և դատավարության ընթացքում կիրառել հայկական իրավունքի նորմերը: 1779 թ. նույն արտոնությունը ստանում է նաև Նոր Նախիջևանի (Դոնի Ռոստով) հայկական գաղութը: Այս դատարանների գործունեությունը հավաստվում է Աստրախանի Հայոց Դատաստանագրքի կիրառությամբ⁵³:

1781 թ. Ռուսահայ թեմի առաջնորդ Հովսեփ Արղությանը Նոր Նախիջևանի հոգևոր դատարանի համար կազմում է «Կանոնադրություն», որը կիրառության մեջ է մնում Ռուսական կայսրության բոլոր հայկական եկեղեցիներում մինչև «Պոլոժենիի» ստեղծումը:

1828 թ. Արևելյան Հայաստանն անցավ Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ: Ստեղծվեց Հայկական մարզի կանոնադրությունը, իսկ Հայոց Եկեղեցու

⁴⁷ Kohler J., Das Recht der Armenier.- in: Zeitschr. f. vergl. Rechtswissenschaft, 7(1887), S. 385-436.

⁴⁸ Կարելի՞ է արդյոք ենթադրել, որ Հայոց իրավունքի մի շարք հուշարձաններ դեռևս ԺԴ-ԺԵ դդ. ընթացքում Ղրիմում թարգմանվում են հայատառ ղփչաղերեն: Վիեննայի Մխիթարյան թ. 468 և Փարիզի ազգային գրադարանի թ.176 ղփչաղերենով պահպանվել է նաև Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի ներածությունը և Բ հոդվածը, որոնք, ըստ Հ. Տաշյանի, ստրկական թարգմանություն են հայերենից (տե՛ս Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 943-945):

⁴⁹ Հիմնվելով Օսոլինյան գրադարանի թ.1916 մատյանի 1523 թ. գրված հիշատակարանի (թղ. 297ա) վրա, Խ. Թորոսյանը լեհերեն և ղփչաղերեն թարգմանությունները թվագրում է 1519-1523 թթ. (տե՛ս Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստանի /աշխատասիրությամբ Խ. Թորոսյանի, Երևան, 1975, էջ 2Ը):

⁵⁰ Այդ արձանագրությունները պահպանվել են հայերեն և ղփչաղերեն լեզուներով: Տե՛ս Վ.Գրիգորյան, Կամենեց-Պոդոլսկի քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրությունները (ԺԶ դ.), Երևան 1963 :

⁵¹ Խ. Թորոսյան, Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի վրացերեն խմբագրությունը, Բանբեր Մատենադարանի 11 (1973), էջ 73-124, հմմտ. Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստանի, Եր., 1975, էջ 2Թ-Ղ: Ըստ Ժ. Կարստի, «Հավաք օրինաց»-ը կազմվել է 1676 թ., իսկ իբրև պաշտոնական ժողովածու շրջանառության մեջ է մտել 1723 թ. փետրվարի 15-ից հետո, երբ Վախթանգը գահ բարձրացավ

⁵² Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստանի, Եր., 1975, էջ ԴԸ-ՂԹ:

⁵³ Տե՛ս Դատաստանագրիք Աստրախանի Հայոց, աշխատասիրությամբ Ֆ. Գ. Պոդոսյանի, Երևան, 1967:

և Ռուսական պետության փոխհարաբերությունները կարգավորելու համար 1843 թ. ընդունվեց «Պոլոժենիեն»: Այդ վավերագրի դրույթները այսօր ևս դրված են կաթողիկոսական ընտրությունների կազմակերպման հիմքում:

Թ. Պայմանագրեր

Միջնադարի ողջ պատմության ընթացքում Հայաստանը դիվանագիտական փոխհարաբերությունների մեջ է եղել աշխարհի բազմաթիվ երկրների հետ: Պատմիչների աշխատություններում և մատենագրական երկերում պահպանվել են պայմանագրերին վերաբերող բազմաթիվ վկայություններ: Դրանք հիմնականում միջպետական համաձայնագրեր են մի կողմից Հայաստանի հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների, մյուս կողմից Բյուզանդական կայսրության, Սասանյան Պարսկաստանի, Արաբական խալիֆայության, Սելջուկ թյուրքերի, Մոնղոլ տիրակալների և այլոց միջև: Մեզ են հասել նաև առանձին վավերագրերի բնագրեր, որոնք պահպանվում են աշխարհի տարբեր արխիվներում: Այս վերջինների մեջ կան և՛ միջպետական ու առևտրական պայմանագրեր, և՛ զանազան գործարքների վերաբերող անհատական նախաձեռնությամբ ստորագրված համաձայնագրեր⁵⁴: Այս հուշարձանների ուսումնասիրությունը դուռ է բաց անում միջազգային իրավունքում հայկական գործոնի ուսումնասիրության համար:

Ժ. Կտակներ և մուրհակներ

Տնտեսաիրավական հարաբերությունները կարգավորող քաղաքացիական ակտերը պահպանվում են աշխարհի տարբեր երկրների արխիվներում և գրադարաններում: Դրանք պահպանվել են Հայոց թագավորների ու կաթողիկոսների, հարուստ վաճառականների և մի շարք նշանակալի քաղաքական ու մշակութային գործիչների թողոններում կամ առանձին միավոր են ներկայացնում: Դրանց մեջ հիշարժան է Հակոբ Ջուղայեցի Կաթողիկոսի թողած կտակը⁵⁵: Այս կարգի վավերագրերի մեջ հիշատակելի են նաև մուրհակները:

ԺԱ. Հայոց իրավունքի նոր ժամանակների հուշարձանները

Բուրժուական հեղափոխությունների ազդեցության ներքո, հնդկահայ հասարակական գործիչ Շահամիր Շահամիրյանի⁵⁶ ստեղծած խմբակը ԺԸ դարի վերջին հրապարակում է «Որոգայթ փառաց» աշխատությունը, որը վերականգնվելիք հայկական պետությանը հասցեգրված մի ինքնատիպ սահմանադրություն է⁵⁷: Այն նախատեսում է թուրք-պարսկական լծից ազատագրվելիք Հայաստանում վերականգնել հայկական պետականությունը: Այստեղ իրար են միաձուլված Հայոց ավանդական իրավունքի նորմերը և բուրժուական նոր աշխարհայեցողության տարրերը:

⁵⁴ Գլխիկյան Հայաստանի կողմից կնքված պայմանագրերի լավագույն հրատարակված ժողովածուն մտնում է Վիկտոր Լանգլուայի կազմածը (տե՛ս V. Langlois, Le trnsors des chartres d'Arménie, Venise 1863):

⁵⁵ Լ. Խաչիկյան, Հակոբ Ջուղայեցու կտակը, ՊԲՀ, 1966, թ. 4, էջ 173-186:

⁵⁶ Շահամիր Շահամիրյանը (1723-1797) ծնվել է Նոր Ջուղայում և մահացել Մադրասում: Հիմնադրել է առաջին հայկական պարբերականը՝ «Ազդարար» թերթը: Այդ խմբակի գործունեության մասին տե՛ս Թ. Ավդալբեգյան, Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969, էջ 215-275:

⁵⁷ Տե՛ս Գիրք անուանեալ Որոգայթ փառաց..., Թիֆլիս, 1913:

Սահմանադրության մեջ նախատեսված կետերը վերաբերում են պետական շինարարության, քաղաքական, քրեական իրավունքի բնագավառներին, կարգավորելով քաղաքացիների ազատության և իրավահավասարության հարցերը: Հնդկահայ գաղութի այս խմբակի կողմից է գրվել նաև «Նշավակ»-ը, իբրև Մադրասի հայկական գաղութի կանոնադրություն⁵⁸:

ԺԸ դարի վերջից Հայոց Եկեղեցու ռուսական կողմնորոշում ունեցող սպասավորները փորձում էին կարգավորել Հայոց Եկեղեցու կարգավիճակը և ներքին կյանքը: Այդ միտումների արտահայտությունը դարձավ 1836 թ. Ռուսական կայսրության կողմից հաստատված «Պոլոժենիեն»: Հայոց սահմանադրական իրավունքի հետաքրքիր հուշարձաններ են Ղրիմի պատերազմից հետո (1856 թ.) թանգիմաթի դարաշրջանի Թուրքիայում քննարկվող հայկական ինքնավարության ծրագրային փաստաթղթերը, որոնց հիման վրա նախատեսվում էր կառուցել Օսմանյան կայսրության մեջ հայկական ազգաբնակչության ինքնավարության հիմքերը⁵⁹: Այդ փաստաթղթերի հիմքի վրա էլ սուլթանական Թուրքիան հաստատեց «Ազգային սահմանադրությունը»:

⁵⁸ Տե՛ս Տետրակ որ կոչի Նշավակ..., Մադրաս, 1783:

⁵⁹ Տե՛ս Սարուխան, Հայկական խնդիրը և Ազգային Սահմանադրությունը Թուրքիայում, հտ. Ա, Թիֆլիս, 1910: